

Tyskt språk och tysk kultur i 1600-talets Sverige

Bo Andersson

1 Inledning

För att ge en kort orientering om tyskans ställning i 1600-talets Sverige, tänkte jag börja med att presentera några korta exempel.

Någon gång under åren 1630-1632 får Gustaf II Adolf, som befinner sig med armén i Tyskland, ett brev från sin dotter Kristina. Det är det första bevarade brevet av hennes hand. Hon är vid den här tiden fyra, fem år gammal och har säkert fått hjälp av sina lärare med utformningen av texten. Hennes brev börjar: "Gnedigste hertzlibe herr vatter" och undertecknas med: "E[urer] K[öniglicher] M[ajestät] gehorsame dochter Cath Christina" (Åslund, 2005:13).

Tyska verkar alltså ha varit den kungliga familjens "hemspråk", vilket inte alls är så egendomligt, när man betänker att Gustaf II Adolfs gemål, drottning Maria Eleonora, var född prinsessa av Brandenburg. Tyska var uppenbarligen också det språk som Gustav II Adolf hade talat med sin mor, drottning Kristina d.ä., född prinsessa av Holstein-Gottorp. De bevarade breven till henne är nämligen samtliga skrivna på tyska (Gustav II Adolf, 1861:586ff., 634f.).¹

Inte bara i den kungliga familjesfären hade tyskan en stark ställning utan även i det offentliga politiska livet. Lite överraskande för oss är den

¹ Intressant är i det här sammanhanget att Gustav II Adolf uppenbarligen lärde sig skriva på tyska innan han gjorde det på svenska. Se Ahnlund (1963:18) och Oredsson (2007:37). Jfr. även Junkelmann (1993:52): "Aufgrund der deutschen Abstammung seiner Mutter und des starken Einflusses, den Deutschland auf das damalige Kulturleben in Schweden ausübte, dürfen wir annehmen, daß Gustav Adolf von Kindheit an die deutsche Sprache kaum weniger vertraut war als die schwedische".

mångspråkighet som exempelvis förekom i adelsståndets riksdagsförhandlingar. Den 16 oktober 1644 voterade ståndet i frågan om adelns kostnader för rusttjänsten och då lät det så här:

Joachim Transehe: Nach den guttern wie sie einbringen undt nach eines jeden Vermuegen.

Jacob Steinb[erg]: Von sein Eigenthumb undt nach eines jeden Lohn undt Lehnung.

Lov. De Geer: Nao den paorden iss wol gutt maor beter nao Vermoegenheit.

Jörgen Schildt: Nach dem Rossdienst undt nach jeder Marck so er verrossdiensten muss.

Joh. Appelg[ren]: Effter rosstiensten och marketals förmedelst samma verderingh.

Oluf Rosemsch[öld]. Effter rosstiensten och dess verderingh.

Class Planting samma meening.

And. Swensche samma manier.

Casp. Liliencron blifver vid Louis de Geers mening ...

(Riksdagsprotokoll, 1904:295f.)

I riksdagsförhandlingarna var det alltså helt accepterat att ledamöterna talade det språk som för dem kändes naturligt: svenska, tyska eller nederländska, och att de räknade med ömsesidig förståelse. Det intressanta med en votering av det här slaget är för övrigt också att man avgav sina röster i omvänd rangordning ("den nederste skulle begynne"), för att alla åsikter skulle komma till tals och för att de med högre status inte skulle kunna styra besluten i en bestämd riktning.² Jag har citerat voteringens inledning i adelsståndets tredje klass och det är just där man finner de adelsmän som avgav sina röster på tyska och nederländska; de följande rösterna i klassen och de i de båda andra, högre klasserna är alla på svenska. Detta innebär alltså att de som talar tyska och nederländska är de som senast introducerats i Riddarhusets tredje klass. Förmodligen fick man uppleva ett stort inslag av mångspråkighet under hela 1600-talet, eftersom en mycket stor del av de nyintroducerade adelsmännen var tyskspråkiga; de kom från Tyskland eller från det tysktalande Baltikum.³

Naturligtvis finns det även exempel på reaktioner, när det gäller användandet av tyska i 1600-talets Sverige. I protokollet från Riksrådets sammanträde den 3 augusti 1639 kan man läsa följande:

Richz-Cantzleren [Axel Oxenstierna] improberade [kristiserade] den ovana, som een deel aff dhe swenske bruka, att dhe, förachtandes sitt egitt modersmål, skriffwa sina breff på tyska till H. K. M:tt och Regeringen, och hölt nödigt, att man 1. förmante alla ministros regios, att dhe dermed afstå. 2. swara-

² För en diskussion av det rationella beslutsfattandet under 1600-talet, se Åslund (1989).

³ En snabb genomgång av adelns riksdagsprotokoll från 1600-talet visar dock att det egentligen bara är det citerade stället, där en votering citeras så ordagrant. Ståndets sekreterare nöjer sig annars med sammanfattningar.

de på alla uthlednsche breff, som intett ähre skriffne på latin, både från konungar, potentater, republicer och städer, på vårt tungemål (cit. efter Hernlund, 1883:12, not 1).

Axel Oxenstierna vill här uppenbarligen framstå som svensk språkpatrot och det finns även andra uttalanden från hans sida i samma riktning. Om man bläddrar bland de brev som han fick från de ledande svenska fältherrarna i Trettioåriga kriget, så kan man dock konstatera att många av dem är skrivna på tyska, utan att detta tydligen gav upphov till några protester från rikskanslerns sida. Däremot väckte de tyska breven från exempelvis Gustaf Horn, Johann Banér och Carl Gustaf Wrangel misshag hos nationalistiska svenska historiker under 1800-talet; svenska fältherrar förväntas naturligtvis skriva sina brev på svenska. Men förklaringen till bruket av tyska är ganska enkel.⁴ Carl Gustaf Wrangels egenhändiga brev till rikskanslern är exempelvis skrivna på svenska, medan språkvalet i hans dikterade brev styrs av om det fanns tillgång till någon svenskspråkig sekreterare i fältkansliet, annars anlätades en tysk sekreterare. Likadant gjorde för övrigt rikskanslern själv, trots att han i Riksrådet kritiserar bruket av tyska. I månadsskiftet februari/mars 1636 befann han sig i Wismar, där han skriver två brev till Johann Banér, som då var överbefälhavare för den svenska hären i Tyskland. Den 29 februari skriver han på tyska, dagen efter, den 1 mars, på svenska (Oxenstierna, 1956:212ff.). Det är helt enkelt den jourhavande sekreterarens språkliga kompetens som avgör valet av språk.

Denna variation och utpräglat praktiska syn på språk, som man möter under 1600-talet, är onekligen påfallande mot bakgrund av de föreställningar om nationell språklig och etnisk homogenitet, som bildat utgångspunkt för tänkandet kring konstruktionen av nationer sedan slutet av 1700-talet.⁵ En modern nationalstat förväntas vara präglad av homogenitet vad gäller språk och nationell härkomst/etnicitet, medan det råder politisk frihet och religionsfrihet. Föreställningarna kan belysas med hjälp av följande schema:

⁴ Se utgivaren Per Sondéns förord till band 8 av Oxenstiernas brevväxling (Oxenstierna, 1897).

⁵ För en allmän diskussion, se exempelvis Anderson (2006). Jfr. även Hagerman (2006) och Söhrman (1997). För en diskussion av problemkomplexet språk och nation, se bidragen i Gardt (2000).

Modern nationalstat

	Homogen	Heterogen
Språk	+	–
Nationell härkomst / etnicitet	+	–
Religion	–	+
Politik	–	+

Till föreställningen om den moderna nationalstaten knyts alltså förväntningen att denna har en språkligt och etniskt homogen befolkning, även om detta i praktiken knappast aldrig är fallet. I vår tid av etniska konflikter har vi dock sett sprängkraften i nationalistiska slagord som ”en nation – ett folk – ett språk”. Medborgarna i en modern nationalstat förväntas dock ha frihet att välja religion och att fritt hysa och framföra olika politiska åsikter. Mot homogeniteten i språkligt och etniskt avseende står heterogeniteten, när det gäller religion och politik

Om man ställer upp ett liknande schema för en tidigmodern stat, exempelvis Sverige på 1600-talet, blir resultatet ett helt annat:

Tidigmodern stat

	Homogen	Heterogen
Språk	–	+
Nationell härkomst / etnicitet	–	+
Religion	+	–
Politik	+	–

Under 1600-talet var man alltså av den uppfattningen att det fanns andra faktorer än ett gemensamt språk och en gemensam kultur som bidrog till sammanhållningen i en stat. Det viktigaste fundamentet för en harmonisk statlig gemenskap var enhet i religionen; bara en konfession kunde vara tillåten. I 1600-talets politiska teori talar man om religionen som samhällets kitt – ”*religio vinculum societatis*”.⁶ I Sverige bestod detta *vinculum* självklart av

⁶ För en utförlig diskussion, se Dreixel (1970:380ff.). För Sverige: Montgomery (1984).

en evangelisk-luthersk religiös uppfattning.⁷ Vad gäller de politiska förhållandena präglades den tidigmoderna staten av en stark bundenhet till fursten, till hans dynasti. Något utrymme för avvikande religiösa uppfattningar eller för ett ifrågasättande av furstens legitimitet förelåg alltså inte. Varje undersåte måste vara beredd att med all kraft stöda och försvara kungens och regeringens religiösa och politiska mål. Om undersåten ifråga var av svensk härkomst eller talade svenska någorlunda väl var däremot sekundärt. Det var den religiösa och politiska lojaliteten som var den avgörande faktorn.

2 Tyskans ställning

Tyskan var ett språk som inte bara användes inom kungafamiljen, i Riksdagen och i statsförvaltningen, utan tyskan, framför allt lågtyskan, hade av tradition haft en mycket stark ställning i de nordiska städerna överhuvudtaget (Ahlund, 1929). Berömd är regleringen i Magnus Erikssons stadslag, där det sägs att städernas borgmästare och rådmän till hälften ska vara svenskar och till hälften tyskar. Enligt en beräkning från slutet av 1400-talet utgjorde tyskarna ca 35% av Stockholms hela borgerskap och 40% av hushållarna; de stod för 50% av skatteintäkterna. Tvåspråkigheten svenska – lågtyska var mycket utbredd, vilket tydligt visar sig i den starka påverkan som svenskan utsattes för, framför allt på det lexikala planet (Wessén, 1967; Moberg, 2004). Men relationen mellan Stockholms svenska och tyska befolkning var definitivt inte utan konflikter. Enligt legenden inträffade 1389 de så kallade Kärplingemorden, där en paramilitär organisation bland Stockholms tyska borgare sägs ha bränt inne ungefär 70 svenska borgare i en lada på Kärplingen, nuvarande Blasieholmen (Svanberg & Tydén, 1992:42ff.). Även om händelsen verkar sakna historisk realitet, så säger ändå uppkomsten av en sådan legend något om spänningarna mellan svenskt och tyskt i senmedeltidens Stockholm.

När det gäller medeltiden, så talas det ofta om Stockholm som en i det närmaste tysk hansestad med en grupp av tyska köpmän med mycket stort ekonomiskt inflytande. Under slutet av 1500-talet har den bilden förändrats något. Enligt beräkningar av Stockholms befolkning i slutet av 1500-talet, så verkar den tyska andelen då ha uppgått till ca 12% av samtliga familjer. De tyska köpmännen och hantverkarna hade dock en mycket stark ekonomisk position (Lager, 1966:24f). Tyska familjer dominerade även under 1600-talet den mycket vinstbringande Östersjöhandeln (Stadin, 2003). Detta ledde bland annat till ständiga klagomål från svenska hantverkare och köpmän, som kände sig förfördelade. 1618 klagade exempelvis de svenska skomakar-

⁷ Att ha främmande trosutövare inom landet, exempelvis valloner vid olika järnbruk, upplevdes som starkt problematiskt. Se bl a Hållander (1999).

na över att de trängdes ut ur skomakarskrået av utlänningar, dvs. tyskar. Stadens magistrat reglerade då att Stockholms skomakarskrå skulle bestå av 50 mästare; av dessa skulle 30 vara svenskar och 20 tyskar (Lindberg, 1964:128). Även om det är svårt att beräkna det tyska inslaget i Stockholms befolkning under 1600-talet, så verkar den dock ha ökat med tiden. Erik Dahlberg författar – på tyska – omkring år 1662 en Stockholmsbeskrivning, där skriver han att antalet tyskar i Stockholms borgerskap ”an diesem Orte so erwachsen Undt Zu Genommen, das man den dritten Theill der Burger Vor Teutsche heldt Wie dan die Teutsche Sprache Alhie fast so Gem[ein] alls die Schwedische ist“ (Bolin & Vennberg, 1925:24f.).⁸ Man kan alltså utgå ifrån att det tyska befolkningsinslaget i Stockholm var betydande. Det rörde sig också om en grupp, som kulturellt var mycket dominerande. Det tyska borgerskapet i Stockholm hade en hög bildningsnivå och moderna kulturella och religiösa intressen (Ridderstad, 1975:253ff.). En viktig roll i Stockholms kulturliv spelade tyska församlingen med ett mycket rikt musikliv – att nämna är här framför allt familjen Düben, vars medlemmar även var verksamma vid hovet.⁹ Stockholm besöktes under 1600-talet av en rad tyska teatergrupper; det är säkert betecknande att den första svenska teateraffischen, som finns bevarad, rör en föreställning av dramat *Der große Altamiro*, som uppfördes i Lilla bollhuset 1682.¹⁰ Svenska kungar porträtterades av invandrade tyska konstnärer som David Klöcker Ehrenstrahl och hans systerson David Kraft d.ä. Intressant är även att notera att Tyska skolan under stora delar av 1600-talet var det enda gymnasiet i huvudstaden. 1640 grundades visserligen ett svenskt gymnasium, men detta tvingades upphöra redan 1668 på grund av vikande elevunderlag och flyttades istället till Gävle (Andrén, 1967:288f.).

Det tyska kommersiella och kulturella inslaget i Stockholm och andra handelsstäder var alltså betydande. Om man ser till den språkliga situationen i medeltidens svenska städer, måste man räkna med att stora befolkningsgrupper var i alla fall passivt tvåspråkiga – det gällde då svenska och lågtyska – och att det därigenom förelåg goda möjligheter till semikommunikativ förståelse, dvs. man talade sitt eget respektive språk och räknade med att kunna bli förstådd av en samtalspartner, precis som talare av de nordiska språken brukar göra, då de kommunicerar med varandra (Braunmüller, 1997). Det har också uppställts tesen att talare av de nordiska språken under 1500- och 1600-talen på samma sätt kan ha haft passiv tillgång även till högtyska via lågtyskan (Braunmüller, 2000). Men den tesen motsägs bl a av det faktum att det finns en rik översättningslitteratur från högtyska – om det utan

⁸ För en ganska ingående diskussion av den tyska befolkningsandelen i Stockholm under 1600-talet, se Drees (1987:74ff.).

⁹ En utförlig framställning av tyska församlingens historia finns i Lüdeke (1823). Om musiklivet i tyska kyrkan informerar Nordlind (1944-45).

¹⁰ För en diskussion av teatersituationen i Stockholm på 1600-talet, se Dahlberg (1992). Uppförandet av *Der große Altamiro* beskrivs på sid. 205ff.

vidare skulle ha varit möjligt att förstå högtyska, hade man kunnat bespara sig den mödan.¹¹ Man måste dock anta att det högtyska inslaget i en stad som Stockholm under 1600-talet var så betydande i det kommersiella och kulturella livet att stora delar av befolkningen, åtminstone i stadens mellersta och övre sociala skikt var tvåspråkiga: svenska och högtyska.¹² I de exempel jag behandlar i den här artikeln är det hela tiden fråga om tyskt skriftspråk; det rör sig då genomgående om högtyska. Hur det förhöll sig med lågtyskan i 1600-talets Sverige skulle förtjäna att undersökas närmare.

Frågan som ställer sig är naturligtvis hur man under 1600-talet lärde sig tyska. Förmodligen var den språkliga miljön i flera städer sådan att detta skedde mer eller mindre naturligt. Men det fanns även läroböcker.¹³ Den mest spridda av dem författades av prästen Swen Ingemarsson Tiliander (1637-1710).¹⁴ Han hade varit verksam som huspredikant hos den svenske guvernören i provinsen Bremen-Verden under åren 1667-1673, och i provinshuvudstaden Stade publicerade han 1670 en lärobok i tyska för svenskar, som har undertiteln: *En rätt och nyligen upfunen Geenstig / Wijsandes huru man behändiget kan Genera i Tyskan fatta / jämväl alla nödige Regler / som en Swensk hafwer at achta / den Tyskan lära wil* Den utkom senare i Västerås 1672, och i Stockholm och Dorpat i två olika upplagor 1691; under en annan titel trycktes den slutligen i Stockholm 1699. Den upplaga jag har haft tillgång till är den som kom ut i Dorpat 1691.

Tilianders lärobok i tyska språket för svenskar innehåller delar som man direkt känner igen från en traditionell skolgrammatik. Den innehåller genusregler för substantiv, regler för adjektivböjning, starka verb, inblickar i den tyska syntaxen, osv. Den är alltså inte alls avsedd som nybörjarbok, utan den vänder sig till den som redan har rudimentära praktiska kunskaper i tyska språket, uppenbarligen förvärvade i en tvåspråkig svensk-tysk miljö. Tiliander skriver:

Ganska många aff våre Herrar Landzmån åro wål / som Tyska både forstå och tala / förnembligast dhe i Kōpstäder boende / och elliest i studier förfahrne; Men en del deraff går som mig i begynnelsen / dhe hafwa ingen rättelse / dher effter the måtte prōfwa / om dhe rätt eller orätt kunna dheth dhe tahla (Tiliander, 1691:4).

¹¹ Se Glück (2002:293). Högtyskan var det dominerande källspråket för 1600-talets översättningslitteratur. Se Hansson (1981:29)

¹² Tyskan verkar fö även att ha fungerat som *lingua franca* i det vidsträckta svenska riket under 1600-talet. Se Roberts (1979:83). I Danmark förhöll det sig på samma sätt. Se Vinge (1992:129).

¹³ Det vore mycket intressant med en ingående undersökning av 1600-talets läroböcker i tyska för svenskar. Några antydningar finns i Glück (2002:308f.), men där saknas största delen av materialet.

¹⁴ För hans biografi, se Virdestam (1929:25f.) Som en kuriositet kan nämnas att Swen Ingemarsson Tiliander var morbror till Linnés far, Nicolaus Linnæus, och att denne bodde i sin morbrors familj i två år innan han blev djäkne vid Växjö skola (Virdestam, 1927:383).

Tiliander konstaterar alltså att det finns många svenskar som har färdigheter i muntlig kommunikation på tyska. Den tes han sedan driver i sitt förord låter egentligen väldigt aktuell. Han menar nämligen att det inte alls räcker med att bara kunna göra sig förstådd på tyska, utan att det även krävs formell språklig korrekthet i tal och skrift. Man måste faktiskt lära sig exempelvis tyska artiklar, vilket Tiliander demonstrerar med ett tidstypiskt exempel. Det går inte an att säga "Er traget einen schönen Peruck" / Han drager een wacker Piruk [!]", utan det ska vara: "Er traget eine schöne Peruck / ty dheter: Die Perucke" (4). Det räcker inte med att bara kunna göra sig förstådd, utan en svensk måste faktiskt begripa att det låter helt fruktansvärt för tyska öron med felböjd tyska. Grammatiska fel kan t o m förorsaka fysiska men hos den tyske samtalspartnern. Tiliander utbrister: "Mon icke sådan Tyska gålla i öronen / at tarmwred deraff snart kunde förorsakas?" (7). Att Tilianders lärobok kunde komma ut i fem upplagor under loppet av 30 år, visar tydligt att det fanns en stor krets av människor med kommunikativa färdigheter i tyska, som kände behov av att behärska språket även i formellt avseende.¹⁵

Vad gäller den högre undervisningen i tyska i Sverige, så fanns naturligtvis Tyska skolan i Stockholm, där eleverna bl a framförde dramatik på latin och tyska (Stähle (1975:156, 187; Drees (1986:189ff.). Vid Uppsala universitet tillträdde den förste tyske språkmästaren sin tjänst 1694 (Taube, 1963:34ff.). Den förste innehavaren var Martinus Schütte, men om hans undervisning vet man egentligen ingenting; han verkar dock ha varit mest intresserad av teologiska frågor och gällde som universitetets mest fanatiska förkämpe för den lutherska ortodoxin.

Under åren 1719-1750 var Andreas Heldman verksam som tysk språkmästare i Uppsala. I en lärobok utgiven 1726 påstår han att hans studenter tillägnar sig alla väsentliga färdigheter i att förstå, läsa, tala och skriva tyska på 6-8 veckor, om man använder hans undervisningsmaterial (Heldmann, 1726:4). Fast hans lärobok ser faktiskt ut som en ganska traditionell grammatik; förutom de vardagsdialoger som man finner i slutet. Man kan där lära sig praktiska nyttigheter, exempelvis hur man på tyska hyr ett rum, försöker pruta på priset och sedan kommer överens med värdinnan om städning, tvätt och regelbundna måltider.

När det gäller tyskans ställning i Sverige under 1600-talet kan man alltså konstatera att en stad som Stockholm måste ha haft en stor befolkningsandel som var tvåspråkig. Intressant är i det sammanhanget exempelvis att det i huvudstaden under den största delen av århundradet bara fanns ett tyskt gymnasium. Det spelades teater på tyska och det är överhuvudtaget tydligt hur en stor del av kulturlivet i huvudstaden dominerades av invandrade tyskar och av svenskar av tysk härstamning. Jag har redan nämnt några; konstnärerna David Klöcker Ehrenstrahl och David Krafft d.ä. och medlemmarna

¹⁵ Andra läroböcker av liknande slag är Barenius (1691) och Jenisch (1698).

av musikerfamiljen Düben. Ett vidare exempel är arkitekten Nikodemus Tessin d.ä., född i Stralsund.

Det tyska inslaget i 1600-talets svenska kultur var alltså betydande. I det följande skulle jag vilja belysa det stora tyska inflytandet lite närmare med hjälp av några litterära exempel. Det skrevs nämligen mängder av tysk lyrik i Sverige. Jag kommer att diskutera några representativa lyriska texter som belyser viktiga funktioner som den tyska litteraturen hade i stormaktstidens Sverige.

3 Tysk lyrik

Lyrik på tyska skrev många av de mest kända svenska diktarna under 1600-talet. Man kan nämna Lars Johanson (Lucidor), Samuel Columbus, Georg Stiernhielm, Gunno Eurelius Dahlstierna, Johan Runius, Maria Aurora von Königsmarck, Lars Wivallius och Sophie Elisabeth Brenner. Till detta kommer en rad diktare som idag är fullständigt okända. Den tyske litteraturvetaren Jan Drees (1987, 1995) har undersökt tysk tillfällesdiktning tryckt i Stockholm och Uppsala från tiden 1613-1719 och han har funnit inte mindre än 500 namngivna författare. Till detta kommer mer än 100 initialer och pseudonymer, som han inte har lyckats tolka. Vad gäller antalet dikter, så visar hans bibliografiska sammanställning av den tyska tillfällespoesin från Stockholm och Uppsala att det under åren 1613-1719 utkom inte mindre än 1.098 olika tryck. Eftersom många av dessa innehåller mer än en dikt, rör det antagligen om sammanlagt mer än 2.000 tyska dikter. Detta är ett överraskande stort antal, och det visar påtagligt, hur viktig tyskan var som litterärt språk.¹⁶

Innan jag fortsätter min diskussion vill jag stanna lite vid den kulturella företeelsen 'tillfällesdiktning'.¹⁷ Men detta begrepp menas lyriska texter som författades till ett bestämt tillfälle, oftast rör det sig om bröllop och begravningar. För oss är lyrik en litterär genre, där ett diktjag uttalar sina innersta känslor; en diktare på 1600-talet skrev däremot texter för ett bestämt tillfälle, ofta på anmodan av en uppdragsgivare eller för att erhålla ett arvode eller vinna andra fördelar. Texterna skulle fungera i ett offentligt sammanhang. En tillfällesdikt hade som uppgift att ge extra glans i samband med en offentlig ceremoni.

En intressant bild av 1600-talets svenska kultur får man, om man jämför de språk som används i tillfällesdiktningen. Carl Ivar Ståhle har undersökt de

¹⁶ Hur stort det sammanlagda antalet tillfallestryck är, har visat sig vara svårt att uppskatta. Swahn (1963) räknar med 6.000 tryck från 1600-talet. Enligt Kurt Johannesson finns det sammanlagt ca 12.000 enskilda tillfällesskrifter i Uppsala universitetsbibliotek och i Kungliga biblioteket (uppgiften efter Hansson, 1975:47).

¹⁷ För en diskussion av begreppet, se Ridderstad (1981; 2005). Jfr. även Segebrecht (1977).

bröllops- och begravningsdikter som finns i Kungliga biblioteket och har visat hur förhållandet är mellan dikterna på latin, svenska och tyska under åren 1640-1680 (Ståhle, 1975:293):

Bröllops- och begravningsdikter (i %-tal) under perioderna	latin	Svenska	tyska
1640-49	81	11	8
1650-59	60	29	11
1660-69	51	39	10
1670-79	33	54	13

Man kan alltså se hur den relativa frekvensen för de latinska dikterna avtar, medan de svenska dikternas proportionella andel ökar. Här återspeglas det faktum att uppvaktningen med tillfällesdikter sprider sig från den lärda världen till borgerliga grupper. Intressant är att de tyska dikternas relativa frekvens är mer eller mindre konstant. Om man ser till produktionen av tillfällesdikter i absoluta tal – en fråga som Ståhle inte beaktar – kan man konstatera att det föreligger en massiv ökning av antalet dikter under senare hälften av 1600-talet (Drees, 1986:119).

Varför skriver man då tillfällespoesi på tyska? Ofta förhåller det sig så, att dikter på tyska riktar sig till en tysk adressat. Brudparet eller den döde har alltså tysk anknytning. Men det kan även förhålla sig så, att olika språk har olika status. Lars Johansson (Lucidor) skriver exempelvis mer tyska dikter till högadliga adressater än till lågadliga; dikter på tyska har alltså uppenbarligen högre status (Hansson, 1975). Man kan även nämna att Lucidor var en mycket polyglott diktare. Det finns texter, där han använder inte mindre än sju olika språk.

I det följande kommer jag att diskutera några exempel, som belyser olika aspekter av det tyska språket och den tyska kulturen i Sverige under 1600-talet. Exempelen är **1.** Lars Wivallius, som diktade en visa, som han ansåg skulle kunna vara användbar som krigspropaganda i Trettioåriga kriget. **2.** Johannes Loccenius, professor i Uppsala, som publicerade en hyllningsdikt till Gustaf II Adolfs begravning 1634. **3.** Grevinnan Maria Aurora von Königsmarck, som tillsammans med andra högadliga hovdamer skrev emotionellt intensiv religiös lyrik vid hovet i Stockholm. Slutligen kommer jag att nämna något om profetissan Eva Margaretha Frölich och hennes nationella eskatologi.

3.1 Lars Wivallius

Om Lars Wivallius (1605-1669) skriver Birger Bergh i sin bok *Lars Wivallius. Skojare och skald* (2005) att ingen ”miljö har varit gynnsammare för hans författarskap än ... fängelset, och allt han skriver har ett och samma syfte: att vinna friheten” (Bergh, 2005:52). Tyska dikter till myndigheterna i Nürnberg skrev han då han satt fängslad där under åren 1627-28, och från fängelset i det då danska Kristianstad uppvaktade han några år senare kung Kristian IV med dikter på latin. Efter det att han hade flytt ur fängelset i Kristianstad och en hotande dödsdom kom han sommaren 1631 till Stockholm, där han dock snart kom att anklagas för att ha haft kontakter med agenter som företrädde Sveriges katolske ärkefiende, Polen. Wivallius satt i häkte och det såg ut som om det förelåg små möjligheter för honom att undkomma med livet.

I fängelset utvecklar Wivallius en febril aktivitet. Han försöker övertyga myndigheterna om att skulle kunna vara mycket användbar för Sveriges politiska mål som visionär och poet. Han hänvisar till stora nedgrävda skatter, som han känner till, men han författar även en dikt över Gustaf II Adolf, som han uppenbarligen anser skulle kunna vara lämplig för den svenska krigspropagandan i Tyskland. Dikten hyllar inte bara Gustaf II Adolf, utan den innehåller även en vision om en protestantisk seger i kriget; med det konfessionspolitiska ställningstagandet ville Wivallius säkert antyda det absurda i anklagelsen att han skulle företräda polska, katolska intressen.

Dikten över Gustaf II Adolf inlämnades till det kungliga kansliet den 13 september 1631. Den beskriver den svenske kungens stora framgångar som Guds utvalda verktyg.¹⁸ I diktens första del, som omfattar 31 strofer, beskriver Wivallius hur Gustaf II Adolf kämpar mot Antikrist, dvs. de katolska fienderna. Hela den första delen är lagd i kungens mun. I första strofen säger han:

Gustavus ein Sved gebohren
Bin ich eins Königs Sohn,
Von Gott selbst auserkohren
zu Königliche Ehr vnd Kron,
Dass ich soll helffen fechten
Für die Christliche lahr,
All' falsche Rott: vnd sechten
Durch Gott austroten gahr.¹⁹

Den svenske kungen beskrivs här i en för samtiden viktig roll, nämligen som den kristne riddaren (*miles christianus*) – en mycket vanlig strategi i den

¹⁸ Det rör sig vid den här tidpunkten om ett stort mått av önsketänkande, eftersom den första riktigt stora svenska segern i kriget kom först med slaget vid Breitenfeld den 7 september 1631. Nyheten om segern kan knappast ha nått Stockholm redan inom en vecka.

¹⁹ Texten till Wivallius' dikt finns i Schück (1893-95: bd. 2, 69-75). Wivallius' inledning till dikten finns avtryck på sid. 19f.

svenska krigspropagandan från den här tiden (Tschopp, 1991:183ff).²⁰ I diktens uttrycks tydligt att kungen och alla hans undersåtar är villiga att offra livet för den protestantiska saken.

Diktens andra del omfattar 25 strofer. Där tilltalas Gud och texten beskriver vad som kommer att hända efter den protestantiska segern över Guds fiender. Människorna kommer då att leva i ett rike, som kommer att ha påtagliga drag av paradiset. Wivallius' dikt har ett tydligt apokalyptiskt perspektiv:

Dann wirdt für Frewder springen
Die gantze Christenheit,
Dich vnsern Gott lobsingem
In alle ewigkeit;
Dann werdn Dir musiciren
Die liebe Engelein,
Mit frolochn vnd jubiliren,
Mit süsßer stimmelein

Wivallius har för sin visa valt en populär versform, den så kallade hildebrandsstrofen.²¹ För litterärt bevandrade medlemmar av Riksrådet och kungliga kansliet, dit han lämnade sin visa, bör den strofformen ha gett upphov till associationer i olika riktningar. Sverker Ek (1930:64ff.) har påpekat att Wivallius' skildring av det paradisiska fredsriket tydligt knyter an till samtida majvisor med skildringar av den inbrytande sommaren. Men hildebrandsstrofen hade vid tiden omkring 1630 även andra intressanta litterära användningar. I Kalmar trycktes 1626 en hyllningsdikt till den svenske kungen, "Visa om K. Gustaf Adolf", där det bl a heter:

Vthi all Land berömmes /
hans dygd och manlighet /
Ey bör aff oss förglömmes
Han sinnes stadigheet
(Hyltén-Cavallius & Stephens, 1853:246).²²

Men inte bara furstepanegyrik kunde vara ett lämpligt ämne för hildebrandstrofer, utan även det apokalyptiska motivet finns representerat i den versformen i Wivallius' samtid. Under 1520-talet skrev Olaf Suensson, skolmästare i Stockholm och från 1531 stadens sekreterare, en psalm med titeln "GVdh Fadher Wilie wij prijsa", där han – precis som Wivallius – förutspår att Antikrists välde närmar sig sin snara undergång (Liedgren,

²⁰ För en allmän diskussion av *miles christianus*-begreppet, se Wang (1975).

²¹ För en kort beskrivning av formen, se Lilja (2006:485f.). För strofens tradition i svensk litteratur fram till mitten av 1600-talet, se Källquist (1934:29ff.). För en beskrivning av strofen i tysk litteratur, se Frank (1993:573ff.).

²² 'Stadigheet' är den svenska översättningen av det neostoiska begreppet 'constantia'. För en diskussion av neostoicismen under den tidigmoderna tiden, se Lindberg (2001).

1926:109). Psalmen finns med i 1600-tals psalmböcker. I en av stroforna heter det:

Förminskas skal titt wälde
 Tu grymme Antichrist /
 ...
 Ytterst skal Gudz Ande
 Som går aff Christi mun /
 Tigh dråpa förvthan wända
 Så åndas werldzens stund
 (Psalmboken (1616: bl. 136^v))

Man kan alltså konstatera att Wivallius mycket medvetet arbetar med associationer i sin dikt om hjälten Gustaf II Adolf, hans seger över ondskans makter och det inbrytande paradisiska fredsriket. Tematiken är dock inte unik för Wivallius; det finns mängder av texter producerade under åren 1630-1632 som ser den svenske kungen, "Lejonet från Norden", i ett apokalyptiskt perspektiv.²³

Lars Wivallius behärskade ett flertal tungomål och erbjöd den svenska regeringen att han kunde skriva texter "på swänska, latin, tyska, fransösiske och kan skeep italiensk språk" (Schück, 1893-95: bd. 1, 169). För dikten om Gustaf II Adolf valde han dock tyska. Detta var naturligtvis ett bra språkval för en person, som ville undgå dödsstraff genom att framstå som politiskt användbar. Han menade definitivt att hans förmåga att författa politiska visor på tyska, skulle kunna vara av största nytta för den svenska krigspropagandan. Wivallius' "Gustavus ein Sved gebohren" är ett mycket tydligt exempel på hur tysk lyrik skulle kunna vara användbar som ett viktigt medel för den psykologiska krigföringen i Trettioåriga kriget.

3.2 Johannes Loccenius

Mot bakgrund av den viktiga roll som människor av utländsk härkomst spelade för det svenska kulturlivet under 1600-talet skulle man kunna tänka sig att även många av professorerna vid Uppsala universitet kom från utlandet. Men så var faktiskt inte fallet. Under åren 1620-1699 utnämndes 118 professorer vid universitetet, och av dem var endast tolv utlänningar (Niléhn, 1981). Fem av dessa var intressant nog innehavare av den prestigefyllda skytteanska professuren i politik och retorik och de kom alla från Tyskland. Den skulle dröja mer 70 år, till 1698, innan den skytteanska professuren kom att innehas av en infödd svensk.

²³ För en diskussion om "Lejonet från Norden", se Nordström (1934) och Tschopp (1991:229ff.). De apokalyptiska motiven finns tydligt beskrivna i Tschopp (1991:192ff.).

En av de skytteanska professorerna var Johannes Loccenius (1598-1677).²⁴ Han var född i Holstein och studerade i Helmstedt, Rostock och Leiden. 1625 blev han av Johan Skytte kallad till Uppsala. Först var han professor i historia, sedan skytteansk professor, vidare professor i juridik och universitetsbibliotekarie. Han var senare även verksam som svensk rikshistoriograf och som preses i Antikvitetskollegium.

Loccenius författade en rad juridiska arbeten och gäller som en av grundläggarna av den svenska vetenskapliga juridiken.²⁵ Han var också en framstående latinpoet.²⁶ Intressant nog publicerade han även två dikter på tyska i samband med Gustaf II Adolfs begravning 1634; de verkar vara de enda texter som han lät trycka på sitt modersmål. De utkom i Uppsala hos den akademiske boktryckaren Eskil Matson under titeln *THRENI Oder Christliche Leichklag*. Det skrevs mängder av sådana här dikter på tyska om den döde svenske kungen och rimorden brukade ofta vara "Held", "Welt" och "Feld". Precis så låter det i första strofen i en av Loccenius' båda dikter:

Der Edlest Held / ein Ehr der weld /
Bei Lützen auff dem offnen Feld
Gefallen ist / vnd nun da ligt
Im Sarck / der so viel Feind bekrigt

Den döde kungens skicklighet som krigare understryks vidare:

Nie hat gefehlt Gustafs Pistol /
Der Feind eß erfahrn allzuwol /
Sein Schwerdt auch nie lår widerkam /
Vons Feinds Blut bestrichen satsam.

Slutligen framhäver Loccenius sin egen emotionellt laddade relation till den fallne kungen. Han skriver:

Es ist mir leid umb dir mein wonne /
Mein beste Frewd vntr der Sonnen /
Kein lieb (negst Gotts) untr menschen schaar
Mir lieber als die deine war.

Fascinerade är hur svårt det uppenbarligen var även för en framstående latinpoet att dikta på tyska. Naiviteten och plattheten i framställningen är onekligen påfallande, särskilt om man jämför med andra samtida Gustaf Adolf-dikter.²⁷ När det gäller formen, måste man dock vara lite rättvis. Loccenius hade med all säkerhet inte någon större kontakt med den modernaste

²⁴ För information över hans biografi, se Jägerskiöld (1982-1984).

²⁵ För en översikt av hans juridiska arbeten, se Almquist (1946:111ff.).

²⁶ Så karakteriseras han i Ellenius (2005:478) med anledning av den latinska inledningsdikten till en beskrivning av trädgården på Magnus Gabriel de la Gardies Jakobsdal.

²⁷ För en översikt över sådana texter, se Milch (1928:28ff.)

tyska litteraturen och den versreform som hade genomförts av Martin Opitz och hans *Buch von der deutschen Poeterey* (1624). Enligt de nya reglerna för tysk vers skulle denna vara accentuerande och bestå av en regelbunden växling mellan betonade och obetonade stavelser. I Uppsala – liksom i Sverige i övrigt – diktade man 1634 dock fortfarande enligt ett strikt stavelseräknande mönster, som för oss känns mycket främmande.²⁸ Principen för Loccenius' vers är att raderna innehåller åtta stavelser; en rad som "Vons Feinds Blut bestrichen satsam" uppfattas då inte som metriskt störande.

Loccenius' dikt om den döde Gustaf II Adolf liksom Wivallius' visa var avsedda att fungera i den offentliga sfären. Tysk lyrik hade dock även en viktig funktion i privatsfären. En person som belyser mångspråkigheten i 1600-talets Sverige är Aurora von Königsmarck (1662-1728), som skriver litterära texter på svenska, latin, franska och tyska. Hos henne blir det tydligt att tyskan har en viktig funktion som religiöst språk för den enskilde.

3.3 Aurora von Königsmarck

I de rapporter som drottning Kristinas lärare, Johannes Matthiæ, lämnade in till Riksrådet rörande den unga drottningens uppfostran finns redogörelser för det behandlade undervisningsstoffet. Huvudsakligen lästes texter på latin, men exempelvis Luthers katekes lästes på både latin och svenska. På tyska läste Kristina vissa Bibeltexter, exempelvis avsnitt ur Psaltaren, och tyskan var dessutom språket för böner och psalmer (Åslund, 2005:229f.). Detta måste man tolka så, att tyskan var det språk som var starkast associerat med religionens existentiella dimension. I 1600-talets Sverige lästes mängder av tysk andaktslitteratur, och det trycktes även sådana texter i svenska tryckerier, uppenbarligen avsedda för en inhemsk publik (Lindquist, 1939:415). Man kan exempelvis nämna en utgåva av Johan Arndts kända bönbok *Paradijsz Gärtlein*, utgiven på tyska i Stockholm 1696. Tyskans roll som religiöst språk framgår även av exempelvis en likpredikan över adelskvinnan Maria Mörner, död 1643. På sin dödsbädd läste hon bibelord på svenska och därtill "någhra Tyske Böner och Språk aff the H. Skriff, så lenge som hon tala kunde" (cit. efter Lindquist (1939:415, anm. 5)).²⁹ Det är därför ingen större överraskning att Aurora von Königsmarck (1662-1728) skriver dramatiska texter och hyllningsdikter till Karl XII och August den starke på franska.³⁰ Däremot skriver hon religiös lyrik på tyska.

²⁸ För en diskussion av den stavelseräknande versen i Sverige, se fr a Stähle (1975:126ff.)

²⁹ I Sahlstedts *Biblisk qwinno-spegel* (1723) heter det att det är viktigt att kvinnor lär sig språk, särskilt tyska "ther uti man så många dyrbara böcker / Christendoms wäsendet angående / hafwer för en Christelig Qwinna wäl till pass" (cit. efter Nilsson, 1973:132).

³⁰ På franska låter hon även uppföra Racines drama *Iphigenie* i Stockholm 1683 med så gott som uteslutande kvinnor i rollerna; även grekiska hjältar som Agamemnon, Achilles och Odysseus gestaltades av kvinnor. Hon skrev även en prolog på franska som hyllar Karl XI.

Aurora von Königsmarcks religiösa lyrik på tyska finns i ett vackert blått band med silverbeslag som förvaras i handskriftsamlingen på Carolina rediviva. Samlingen har titeln *Nordischer Weyrach* och den innehåller dikter inte bara av Aurora von Königsmarck själv utan även av hennes syster Amalia och av deras kusiner Ebba Maria och Johanna Eleonora de la Gardie. Det rör sig alltså om kvinnor ur adelns allra högsta skikt. Samlingen tillkom under 1680-talet, då de fyra kusinerna var hovdamer hos drottning Ulrika Eleonora. Samlingen ger uttryck för en stark emotionell, pietistisk religiositet.³¹

Pietismen var en ganska ovanlig företeelse i Sverige under 1680-talet, men hovkretsarnas intresse för nya religiösa former noterades bl a av kyrkoherden i Riddarhoms kyrkan, Johannes Vultejus, i ett brev till Johann Friedrich Mayer, som senare blev superintendent i svenska Pommern och kom att bli känd under öknamet 'pietistdödaren'. Enligt Vultejus finns det i Sverige och särskilt i Stockholm synkretister, pietister, kväkare och andra kättare, men de har för det mesta sina klor indragna, precis som katterna. Han måste dock konstatera att dessa grupper även har sina försvarare; "Und wollte Gott, dass sie auch nicht vornehme allierte hätten" (cit. efter Pleijel, 1935:32). Med dessa förnäma allierade avser han med all säkerhet drottning Ulrika Eleonora och kretsarna kring henne. Vultejus kritiserar alltså drottningen för bristande renlärighet. Intressant är i sammanhanget fö att den svenska drottningen brevväxlade med pietismens grundare, Philipp Jacob Spener. Hon erbjöd honom även tjänsten som kyrkoherde i Tyska församlingen i Stockholm, men Spener avböjde (Pleijel, 1935:25ff.).

För att ge ett intryck av den lyrik som skrevs i kretsen kring drottning Ulrika Eleonora tänkte jag citera några strofer ur dikter av Aurora von Königsmarck ur samlingen *Nordischer Weyrauch*. Det är här definitivt fråga pietistiskt religiositet: ett intensivt betraktande av det egna inre livet, ett avståndstagande från världen och en stark religiös emotionalitet. I en av dikterna beskrivs människans flammande kärlek till Gud:

Ich wil die liebe lassen flammen /
Das Herze Seel' und Geist Zusammen /
Dein Süßes opffer seÿ genand /
Ein Ewigs Feuer dir entbrand.

För en diskussion av föreställningen, vars tendens har vållat viss debatt, se Olsson (1979). För rollbesättningen, se Mörner (1913). Under de första åren av 1700-talet skrev Aurora von Königsmarck en rad dikter till Karl XII, eventuellt även en på tyska. Se Woods (1996:76f). För exempel på franska dikter till Karl XII och August den Starke, se Hanselli (1867:105ff.). Där finns också en hyllningsdikt till den döda Ulrika Eleonora på tyska. Se Hanselli (1867:92ff.). Med all sannolikhet förhåller det sig även så att Aurora von Königsmarck redan 1680 skrev eller översatte ett tyskt "Singspiel" med titeln *Die drey Töchter Cecrops*. Se Olsen (1988).

³¹ Jag citerar efter handskriften i Uppsala universitetsbibliotek. Denna har aldrig tryckts. Woods (1988) innehåller texten som den föreligger i en senare handskrift, som nu finns i Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel. Ur den kritiska apparaten låter sig texten i Uppsala handskriften rekonstrueras.

O Laß mein Lieben und mein lallen /
von lob und liebe dir gefallen /
Lass nicht mein Opffer sein veracht /
Die Liebe hatt es dir gebracht.

I en annan dikt, "Verlangen nach dem Himmel", heter det bl a:

O Zions Herr nimm mich in gnaden an /
Daß ich bey dir mich Ewig freuen kan /
Hir muß sich freud und traurigkeit stetz mischen
Beÿ dir will ich der trähnen bach abwischen

Det här är ett helt annat litterärt formspråk än det som vi mötte i Wivallius' visa om Gustaf II Adolf och i Loccenius' devota hyllning till den döde kungen. Man kan alltså konstatera att tyskan som lyriskt språk hade en mycket stor bredd i 1600-talets Sverige.

Efter denna diskussion av den tyska lyriken i Sverige vill jag slutligen nämna något om profetissan Eva Margaretha Frölich, som under slutet av 1600-talet formulerar en nationell svensk eskatologi.

4 Eva Margaretha Frölich

Eva Margaretha Frölich (?-1692) är numera så gott som helt bortglömd; under slutet 1600-talet väckte hon dock stort uppseende.³² Hon var dotter till en österrikisk officer, som hade gått i svensk tjänst under Trettioåriga kriget. Under början av 1680-talet bodde Eva Margaretha Frölich i Riga, där hon bl fick kungligt privilegium på en textilmanufaktur. Hennes intresse var dock i första hand inriktat på politik och teologi. 1682 reste hon till Stockholm och begärde audiens hos Karl XI, för att inför honom framföra ett budskap som hon och en guldsmed i Riga vid namn Berndt Dörchman hade fått ta del av i visioner. Enligt dessa visioner skulle Karl XI bli herre över kristenheten. Som ledare av ett förbund bestående av honom själv och tre andra protestantiska furstar, kungen av Danmark, kurfursten av Sachsen och hertigen av Lüneburg, skulle han först besegra de antikristliga, katolska staterna i Europa, anförda av Ludvig XIV. Därefter skulle Karl XI som ledare för en protestantisk allians tåga mot Jerusalem. Efter ankomsten skulle hans uppgift vara att bygga upp templet och omvända 144 000 judar till kristendomen. Detta skulle bli inledningen till det tusenåriga fredsriket, då Karl XI skulle komma att regera över världen från Davids tron i Jerusalem. Det rör sig här

³² För en översikt över Eva Margaretha Frölichs biografi och hennes tänkande se Andersson (1990; 1991).

om tydliga apokalyptiska föreställningar, som dock inte är utan paralleller i andra stater under den tidigmoderna tiden.

Eva Margaretha Frölich lyckades få audiens hos den svenske kungen, men hennes försök att sprida sitt teologisk-politiska budskap i Stockholm ledde snart till att de kyrkliga och världsliga myndigheterna ingrep, för att tysta henne. Man ville undvika social och religiös oro. 1684 blev Eva Margaretha Frölich landsförvisad. Hon uppehöll sig först i Dresden, men blev redan 1685 utvisad från Kursachsen, varefter hon begav sig till den enda plats i Europa, där radikala religiösa idéer av hennes slag kunde tolereras: Amsterdam. Där utvecklar hon en intensiv litterär verksamhet och publicerar en rad traktater på tyska och nederländska; de handlar alla om Karl XI och den närmaste apokalyptiska framtiden.

Eva Margareta Frölichs tänkande är med all säkerhet präglad av kriget mellan de protestantiska makterna i Europa under 1670-talet. Hon var uppenbarligen övertygad om att ett svenskt förbund med den katolska stormakten Frankrike, vilket hade lett till att Sverige hade dragits in i ett förödande krig under slutet av 1670-talet, bara kunde leda till politisk och militär katastrof. Eva Margaretha Frölichs idéer verkar i vår tid besynnerliga, och det fanns även många i hennes samtid, som ställde hennes mentala normalitet i fråga. Men om man ser lite närmare på hennes politisk-teologiska utopi, så kan man konstatera att hon föreställer sig den kommande harmoniska världen som en enda stor tidigmodern stat. En sådan stat, exempelvis Sverige under 1600-talet, präglas av heterogenitet i avseende på språk och nationell härkomst/etnicitet, medan religion och politik förutsätts vara homogena:

Tidigmodern stat

	Homogen	Heterogen
Språk	–	+
Nationell härkomst / etnicitet	–	+
Religion	+	–
Politik	+	–

Om man går till Eva Margaretha Frölichs harmoniska världsstat, så föreställer hon sig att den ska vara organiserad på precis samma sätt som en tidigmodern stat. Språk och nationell härkomst/etnicitet kommer inte att spela någon roll. Karl XI kommer att bilda en allians med kungen av Danmark, kurfursten av Sachsen och hertigen av Lüneburg och bli ledare för alla utvalda folk; frågor om språk och nationalitet har i hennes föreställningar om det kommande fredsriket förlorat all betydelse. Katolikerna kommer dock att

besegras och försvinna från världsarenan; Karl XI kommer att regera en global stat, där alla är lutheraner och accepterar hans välde.

Man föreställer sig kanske att storhetsfantasier av Eva Margaretha Frölichs slag skulle kunna vara användbara för den svenska staten under slutet av 1600-talet, men så var inte fallet. Hon sågs som företrädare för en individualistisk religion, i och med att hon åberopade egna uppenbarelser och blev därför till ett uttryckligt hot mot den sociala och religiösa ordningen. Dessutom förhåller det sig så, att hennes politiska idéer var hopplöst föråldrade vid den tid då hon framträdde. I samband med Westfaliska freden 1648 hade härskarna och diplomaterna i Europa förstått att det inte längre var möjligt för någon europeisk stat att resa anspråk på politisk hegemoni. Istället måste man acceptera ett system, som reglerades genom jämviktsförhållanden mellan staterna (Lundkvist, 1988:226f.; Burkhardt, 1992:198ff.). Det blev alltså nödvändigt för de olika nationerna i Europa att lära sig acceptera varandra. Alternativet var ett ständigt pågående trettioårigt krig, något som man naturligtvis med alla medel ville undvika. Inomstatlig homogenitet i religiöst och politiskt avseende kom därför att kombineras med europeisk heterogenitet, när det gällde konfession och politik, och detta framstod som ett acceptabelt politiskt och konfessionspolitiskt arrangemang, förutsatt att de olika staternas intressen kunde balanseras mot varandra. Eva Margaretha Frölich reagerade uppenbarligen på något som hon ansåg vara politisk-teologisk dubbel bokföring. Hon kunde inte acceptera att det fanns olika konfessioner och politiska intressen i Europa, utan för henne kunde världen bara bli harmonisk om den organiserades i enligt den modell som gällde för den politiska och konfessionella homogeniteten i en enskild tidigmodern stat.

Om Karl XI kände sig smickrad av Eva Margaretha Frölichs idéer vet vi inte. Han tog henne förmodligen inte riktigt på allvar. Naturligtvis var han inte heller intresserad av några genomgripande politiska och militära omvälvningar. Istället stod dynastins och landets fortbestånd i centrum för hans uppmärksamhet. Betecknade för hans perspektiv är att han i slutet av 1600-talet låter planera ekar, för att den svenska flottan omkring år 2000 skulle ha tillgång till prima virke för skeppsbyggnad. Lars Wivallius – i visan om Gustaf II Adolf – och Eva Margeratha Frölich väntade sig snabba och radikala apokalyptiska förändringar. I motsats till deras syn på historiens förlopp präglades det politiska klimatet under det sena 1600-talet av föreställningar om politisk stabilitet, där perspektiven sträckte sig århundraden framåt i tiden.³³

³³ För en diskussion av de olika tidsperspektiven under den tidigmoderna tiden, se Koselleck (1989).

5 Slutreflexion

Något som en sentida betraktare onekligen förvånas över är den starka ställning som tyskan hade i 1600-talets Sverige. Detta berodde på att riket omfattade en rad tyska provinser och att många tyska ”experter” på det militära, administrativa, kulturella och kommersiella området hade invandrat till det egentliga Sverige, särskilt till huvudstaden Stockholm.

Mot den bakgrunden är det knappast överraskande att tyskan var ett mycket viktigt språk i stormaktstidens Sverige. Vi finner en rad tyska konstnärer och musiker som är verksamma i landet liksom många personer som skriver texter på tyska. Som jag redan nämnt har det varit möjligt att under perioden identifiera inte mindre än 500 författare till tyskspråkig tillfällespoesi i Stockholm och Uppsala. I min framställning har jag försökt ge några exempel på den tyska lyrik som skrevs i Sverige under 1600-talet alltifrån Lars Wivallius’ hyllning av Gustaf II Adolf som apokalyptisk hjälte till Aurora von Königsmarck innerliga religiösa poesi. Jag har också gett en inblick i Eva Margaretha Frölichs apokalyptiska tankevärld.

Inte bara tyskans starka ställning är påfallande, utan även hur naturlig mångspråkigheten verkar ha varit. Detta beror helt enkelt på att nationer under den tidigmoderna tiden inte konstruerades utifrån storheter som folk och språk, utan att det i stället var gemensam religion och lojaliteten till en bestämd kunglig dynasti som ansågs bilda grundvalen för ett välfungerande samhälle.

Litteratur

S = Kungliga biblioteket, Stockholm

U = Uppsala universitetsbibliotek

Otryckt litteratur

Königsmarck, Maria Aurora, m fl.: *Nordischer Weÿrauch oder Zusammen Gesuchte Andachten Vom Schwedischen Frauen Zimmer* [U: V 278].

Litteratur tryckt före 1800

Arndt, Johann (1698): *Paradijsz Gärtlein welches voller christlichen Tugend-Gebete erfüllet*. Stockholm (S: F1700 / 976)

Barenius, Georg (1691): *Nova GRAMMATICA LINGUÆ GERMANICÆ præceptis brevissimus Comprehensa. Oder Neue Deutsche Sprachlehre / grundkürzlichst begriffen*. Stockholm (U: Sv avd. Språkvet. Sbd. [Obr. 41:331]).

Heldmann, Andreas (1726): *GRAMMATICA GERMANICA SVETHIZANS, Eller Den bästa Genwa gen Till Tyska Språket, För En Swånsk /...* Stockholm och Upsala (U: Språkvet. Sbd. [Obr. 48:373]).

- Jenisch, Christian (1691): *Kurtze und Einfältige Vorbereitung / Zur Erkänntnis Deutscher Sprache In Deutsch und Schwedisch Auff gesetzt und mit einem Anhang von zweyhundert auserlesenste Sprichwörtern ...* Stockholm (U: Sv avd. Språkvet. Sbd. [Obr. 41:331]).
- Loccenius, Johannes (1634): *THRENI Oder Christliche Leichklag/ Vber den hochbetrübtten doch holdseligsten vnd Glorwürdigsten Tödlichen hingang / des weyland Durchleüchtigsten / Gorßmächtigsten / vnüberwindlichen Fürsten vnd Herrn / Herrn GUSTAVI ADOLPHI MAGNI, Der Schweden / Gothen vnd Wenden Königes etc. ...* Vpsal (U: Personverser till Kungl. Personer [Gustaf II Adolf], 4:o).
- Psalmboken (1616): *Then Swenska Psalmboken / medh flijt öfwerseed och corrigerrat sampt medh Notuter öfwer några förnemliga Psalmer förbåttrat ...* Upsala (U: Rar 10:551).
- Tiliander, Swen Ingemarsson (1691): *Compendiosa nuper adinventa SEMITA, TRANSMITTENS in plenam convenientiae & disconvenientiae generum in linguis svecica & germanica, cognitionem ... Dhet år: En rått och nyligen upfunen Geenstig / Wijsandes huru man behändiget kan Genera i Tyskan fatta / jämvål alla nödige Regler / som en Swensk hafwer at achta / den Tyskan låra wil ...* Dorpt (U: Sv avd. Språkvet. Sbd. [Obr. 41:331]).

Literatur efter 1800

- Ahnlund, N. (1929): "Svenskt och tyskt i Stockholms äldre historia". I: *Historisk tidskrift* 49, 1-34.
- Ahnlund, N. (1963): *Gustav Adolf den store*. Stockholm.
- Almqvist, J.E. (1946): *Svensk juridisk litteraturhistoria*. Stockholm.
- Anderson, B. (2006 [1991]): *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Lonson.
- Andersson, B. (1990): *Die fröhliche Botschaft einer tausendjährigen Prophetin. Einige ideengeschichtliche und rhetorische Bemerkungen zu Eva Margaretha Frölichs Traktat Eine Warhaftig PROPPHECEYUNG/ Und außlegung über 2 Pet. Cap. 3. (1686)* (Schriften des Deutschen Instituts der Universität Stockholm, 20). Stockholm.
- Andersson, B. (1991): "Eva Margaretha Frölich. Nationell eskatologi och profetisk auktoritet". I: *Kyrkohistorisk årsskrift*, 57-81.
- André, Å. (1967): "Kyrka och skola". I: L. Cornell *et al.*: *Den svenska historien*. Bd. 4: *Gustav Adolfs och Kristinas tid, 1611-1654*. Sid. 286-289. Stockholm.
- Bergh, B. (2005): *Lars Wivallius. Skojare och skald*. Stockholm.
- Bolin, G. & E. Vennberg (1925): "En Stockholmsbeskrivning av Erik Dahlberg från omkring år 1662". I: *Samfundet Sankt Eriks årsbok* (1925), 1-36.
- Braunmüller, K. (1997): "Communication Strategies in the Area of the Hanseatic League. The Approach by Semi-Communication". I: *Multilingua*, 16, 365-373.
- Braunmüller, K. (2000): "Voraussetzungen für die Übernahme hochdeutscher Sprachstrukturen in die skandinavischen Sprachen". I: *Hochdeutsch in Skandinavien. Internationales Symposium, Zürich, 14.-16. Mai 1998*. Utg. av H.-P. Naumann & S. Müller (Beiträge zur Nordischen Philologie, 28). Sid. 1-18. Tübingen – Basel.
- Burkhardt, J. (1992): *Der Dreißigjährige Krieg*. Frankfurt/M
- Burke, P. (1992): *The Fabrication of Louis XIV*. London – New Haven.

- Dahlberg, G. (1992): *Komediantteatern i 1600-talets Stockholm* (Monografier utgivna av Stockholms stad, 106). Stockholm.
- Drees, J. (1987): *Die soziale Funktion der Gelegenheitsdichtung. Studien zur deutschsprachigen Gelegenheitsdichtung in Stockholm zwischen 1613 und 1719*. Stockholm.
- Drees, J. (1995): *Deutschsprachige Gelegenheitsdichtung in Stockholm und Uppsala zwischen 1613 und 1719. Bibliographie der Drucke nebst einem Inventar der in ihnen verwendeten dekorativen Druckstücke* (Acta Bibliothecæ Regiæ Stockholmensis, 56). Stockholm.
- Ek, S. (1930): *Lars Wivallius visdiktning* (Populärt vetenskapliga föreläsningar vid Göteborgs Högskola. N.F., 24). Göteborg.
- Ellenius, A. (2005): "Miljö och mentalitet". I: *Signums svenska kulturhistoria. Stormaktstiden*. Sid. 443-485. Lund.
- Frank, H.J. (1993): *Handbuch der deutschen Strophenformen*. Tübingen – Basel.
- Gardt, A. (2000): *Nation und Sprache. Die Diskussion ihres Verhältnisses in Geschichte und Gegenwart*. Berlin – New York.
- Glück, H. (2002): *Deutsch als Fremdsprache in Europa vom Mittelalter bis zur Barockzeit*. Berlin – New York.
- Gustaf II Adolf (1861): *Konung Gustaf II Adolfs skrifter*. Utg. av C.G. Styffe. Stockholm.
- Hagerman, M. (2006): *Det rena landet. Om konsten att uppfinna sina förfäder*. Stockholm.
- Hanselli, P. (1867): *Samlade vitterhetsarbeten af Märta Berendes, Ebba Maria och Joh. Eleonora de la Gardie, Amalia Wilh. och Maria Aurora von Königsmarck, Thorsten Rudeen samt Carl och Ulrik Rudenschöld* (Samlade vitterhetsarbeten af svenska författare från Stjernhjelm till Dalin, 8). Uppsala.
- Hansson, S. (1975): "Bröllopslägrets skald och bårens". *En studie i Lucidors tillfällesdiktning*. Diss. Göteborg.
- Hansson, S. (1981): "Afsatt på svenska. 1600-talets tryckta översättningslitteratur" (Skrifter utgivna av Litteraturvetenskapliga institutionen vid Göteborgs universitet, 5). Göteborg.
- Hernlund, H. (1883): *Förslag och åtgärder till svenska skriftspråkets reglerande 1691-1739 jämte en inledande öfversigt af svenska språkets ställning under den föregående tiden. Bidrag till modersmålets historia*. Stockholm.
- Hyltén-Cavallius, G. & G. Stephens, utg. (1853): *Sveriges historiska och politiska visor*. Första delen: *Från äldre tider intill år 1659*. Örebro.
- Hållander, T. (1999): *Vägen in i sockenkyrkan. De uppländska vallonernas religiösa assimilation 1636-1693*. Diss. Uppsala.
- Junkelmann, Marcus (1993): *Gustav Adolf (1594-1632). Schwedens Aufstieg zur Großmacht*. Regensburg.
- Jägerskiöld, S. (1982-1984): "Johannes Loccenius". I: *Svenskt biografiskt lexikon*. Bd. 24. Utg. av B. Lager-Kromnow. Sid. 77-82. Stockholm.
- Kosselleck, R. (1989): *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*. Frankfurt/M.
- Källquist, E. (1934): *Thet svenska språkets klagemål. Litteraturhistorisk undersökning jämte text och tolkning*. Uppsala
- Lager, B. (1966): "Stockholms befolkning på 1500-talet". I: *Historia kring Stockholm. Vasatid och stormaktstid*. Sid. 13-34. Stockholm.
- Liedgren, E. (1926): *Svensk psalm och andlig visa. Olaus Petri-föreläsningar i Uppsala mars 1924*. Stockholm.
- Lilja, E. (2006). *Svensk metrik*. Stockholm.

- Lindberg, B. (2001): *Stoicism och stat: Justus Lipsius och den politiska humanismen*. Stockholm.
- Lindberg, F. (1964): *Hantverk och skråväsen under medeltiden och äldre vasatid*. Stockholm.
- Lindquist, D. (1939): *Studier i den svenska andaktslitteraturen under stormaktstidevarvet med särskild hänsyn till bön-, tröste- och nattvardsböcker*. Diss. Stockholm.
- Lüdeke, J.A.A. (1823): *Denkmal der Wieder=Eröffnung der Deutschen Kirche in Stockholm zur öffentlichen Gottes Verehrung, nach vollendeter Ausbesserung, 1821. Eine Predigt mit diplomatisch=historischen Beilagen ...* Stockholm.
- Lundkvist, S. (1988): "Die schwedischen Kriegs- und Friedensziele 1632-1648". I: *Krieg und Politik 1618-1648. Europäische Probleme und Perspektiven*. Utg. av K. Reppen (Schriften des Historischen Kollegs, 8). Sid. 219-240. München.
- Milch, W. (1928): *Gustav Adolf in der deutschen und schwedischen Literatur* (Germanistische Abhandlungen, 59). Breslau.
- Moberg, L. (2004): "Det tyska inflytandet på svenskan". I: *Signums svenska kulturhistoria. Medeltiden*. Utg. av J. Christensson. Sid. 417-431. Lund.
- Montgomery, i. (1984): "...enighet i religionen och den rätta gudstjänsten är den kraftigaste grundval till ett ... varaktigt regemente ...". I: *Den svenska juridikens upplomstring i 1600-talets politiska, kulturella och religiösa stormaktsamhälle. Föreläsningar vid ett svensk-finskt rättshistoriskt tvärvetenskapligt symposium i Uppsala 18-20 april 1983*. Utg. av G. Inger (Rättshistoriska studier, 9). Sid. 47-66. Stockholm.
- Mörner, B. (1913): *Maria Aurora Königsmarck. En krönika*. Stockholm.
- Niléhn, L. (1981): "'Brain-gain' under stormaktstiden. Professorerna i Uppsala". I: *Historisk tidskrift* 44, 157-169.
- Nilsson, R. (1973): *Kvinnosyn i Sverige. Från drottning Kristina till Anna Maria Lenngren*. Lund.
- Nordlind, T. (1944-45): *Från tyska kyrkans glansdagar. Bilder ur svenska musikens historia från Vasaregenterna till karolinska tidens slut*. Bd. 1-3. Stockholm.
- Nordström, J. (1934): "Lejonet från Norden". I: *Samlaren* N.F. 15, 1-66.
- Olsen, S. (1988): „Aurora von Königsmarck’s Singspiel *Die drey Töchter Cecrops*”. I: *Daphnis* 17, 467-480.
- Olsson, B. (1979): „Aurora Königsmarck och 1600-talets feminisim“. I: *Karolinska förbundets årsbok*, 7-23.
- Oredsson, S. (2007): *Gustav II Adolf*. Stockholm.
- Oxenstierna, A. (1897): *Skrifter och brevväxling*. Senare afdelningen. Bd. 8: *Gustaf Horns bref jämte bihang, Lennart Torstenssons bref jämte bihang, Carl Gustaf Wrangels bref*. Stockholm.
- Oxenstierna, A. (1956): *Skrifter och brevväxling*. Första avdelningen. Bd. 15: *Brev 1636*. Stockholm.
- Pleijel, H. (1935): *Der schwedische Pietismus in seinen Beziehungen zu Deutschland. Eine kirchengeschichtliche Untersuchung* (Lunds universitets årsskrift, N.F. Avd. 1, Bd. 31:4). Lund.
- Ridderstad, P. (1975): *Konsten att sätta punkt. Anteckningar om stenstilens historia 1400-1765* (Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar. Filologisk-filosofiska serien, 14). Stockholm.
- Ridderstad, P. (1981): "Vad är tillfällesdiktning?". I: *Personhistorisk tidskrift* 76, 25-41.
- Ridderstad, P. (2005): "Diktning för tillfället". I: *Signums svenska kulturhistoria. Stormaktstiden*. Sid. 513-529. Lund.

- Riksdagsprotokoll (²1904): *Sveriges ridderskaps och adels riksdags-protokoll*. Del 1-3. Stockholm.
- Roberts, M. (1979): *The Swedish Imperial Experience 1560-1718*. Cambridge.
- Schück, H. (1893-1895): *Lars Wivallius hans lif och dikter*. Bd. 1-2. Uppsala.
- Segebrecht, W. (1977): *Das Gelegenheitsgedicht. Ein Beitrag zur Geschichte und Poetik der deutschen Lyrik*. Stuttgart.
- Snickare, M. (1999): *Enväldets riter. Kungliga fester och ceremonier i gestaltning av Nicodemus Tessin den yngre*. Stockholm.
- Stadin, K. (2003): "Seventeenth Century Baltic Merchants". I: *Baltic Towns and Their Inhabitants. Aspects on Early Modern Towns in the Baltic Area*. Utg. av densamma (Södertörns högskola. Research Reports, 2003:2). Sid. 56-73. Huddinge.
- Ståhle, C.I. (1975): *Vers och språk i vasatidens och stormaktstidens svenska diktning*. Stockholm.
- Svanberg, I. & M. Tydén (1992): *Tusen år av invandring. En svensk kulturhistoria*. Stockholm.
- Söhrman, I. (1997): *Språk, nationer och andra farligheter*. Stockholm.
- Taube, G. (1963): *Musik, dans, språk och andra akademiska färdigheter i Uppsala* (Acta universitatis upsaliensis. Skrifter rörande Uppsala universitet, C. Organisation och historia, 5). Uppsala.
- Tschopp, S. (1991): *Heilsgeschichtliche Deutungsmuster in der Publizistik des Dreißigjährigen Krieges. Pro- und antischwedische Propaganda in Deutschland 1628 bis 1635* (Mikrokosmos, 29). Frankfurt [et al.].
- Wang, A. (1975): *Der 'miles christianus' im 16. und 17. Jahrhundert und seine mittelalterliche Tradition. Ein Beitrag zum Verhältnis von sprachlicher und graphischer Bildlichkeit* (Mikrokosmos, 1). Frankfurt/M.
- Wessén, E. (³1967): *Om det tyska inflytandet på svenskt språk under medeltiden* (Skrifter utgivna av Nämnden för svensk språkvård, 12). Stockholm.
- Vinge, V. (1992): *Dänische Deutsche – Deutsche Dänen. Geschichte der deutschen Sprache in Dänemark 1300-1800 mit einem Ausblick auf das 19. Jahrhundert* (Sprachgeschichte, 1). Heidelberg.
- Virdestam, G. (1927-1929): *Växjö stifts herdaminne*. Bd. 2-3. Växjö.
- Woods, J.M. (1988): "Nordischer Weyrauch: The religious Lyrics of Aurora von Königsmarck and her Circle". I: *Daphnis* 17, 267-326.
- Woods, J. (1996): "Useful Verse by Aurora von Königsmarck". I: *Cultura Baltica. Literary Culture around the Baltic 1600-1700*. Utg. av B. Andersson & R.E. Schade (Studia Germanistica Upsaliensia, 35). Sid. 71-77. Uppsala
- Åslund, L. (1989): "Pro et contra och consultatio i 1600-talets svenska riksråd (1626-1658)". I: *Samlaren* 110, 7-25.
- Åslund, L. (2005): *Att fostra en kung. Om drottning Kristinas utbildning*. Stockholm.
- Åström, S.-E. (1973): "The Swedish Economy and Sweden's Role as a Great Power 1632-1697". I: *Sweden's Age of Greatness*. Utg. av M. Roberts. Sid. 58-101. London.

UPPSALA
UNIVERSITET

Information

- Författare: Bo Andersson
Uppsala universitet
Institutionen för moderna språk / Tyska
Box 636
SE – 751 26 Uppsala
Sweden
bo.andersson@moderna.uu.se
- Titel: Tyskt språk och tysk kultur i 1600-talets Sverige
Uppsatsen är en utvidgad och överarbetad version av ett föredrag på symposiet *Från Nyens skans till Nya Sverige. Språken i 1600-talets Sverige* vid Uppsala universitet 28 februari – 1 mars 2007, arrangerat av Bo Andersson och Raimo Raag
Ämnet har även behandlats i en rad föredrag och föreläsningar: University of Kentucky, Lexington (1994), Humanistdagarna i Uppsala (1997), Lärarfortbildningsseminarium i Uppsala (1999), Tyska institutionens doktorandförening, Uppsala (2000), Örebro universitet (2001), Södertörns högskola (2004), Konferensen Tysklandsrelaterad forskning vid Uppsala universitet (2010), Alumniträff med DAAD-lektorer och –stipendiater vid Tyska ambassaden, Stockholm (2010) samt i årliga föreläsningar inom Euroculture-programmet vid Uppsala universitet (2002-2009).
- Länk: <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:uu:diva-150753>
- Utlagd på nätet: 2011-04-04
- Texten får fritt citeras, under förutsättning att författarnamn, titel och länkadress anges